



IX–XIV ASRLARDA SHIMOLIY XORAZM HUDUDINING TARIXIY- TOPOGRAFIK TUZILISHI VA SHAHARSOZLIK TARAQQIYOTI

Allanazarova Umitxan Ziuaddin qizi

Qoraqalpogʻ Davlat Universiteti

Arxeologiya yoʻnalishi doktoranti

Annotatsiya: Mazkur tezisda IX–XIV asrlarda Shimoliy Xorazm hududining tarixiy-topografik tuzilishi, tabiiy-geografik sharoiti, aholi manzilgohlarining joylashuvi va shaharsozlik taraqqiyoti masalalari yoritiladi. Tadqiqotda Amudaryoning quyi oqimi, sugʻorish tizimlari, qadimgi shaharlar, qalʼa va qoʻrgʻonlarning hududiy joylashuvi hamda ularning oʻzaro aloqalari tahlil qilinadi. Shuningdek, Kat, Gurganj, Xiva va boshqa yirik manzilgohlarning rivojlanishida suv resurslari, savdo yoʻllari va siyosiy jarayonlarning oʻrni koʻrib chiqiladi. IX–XIV asrlar davomida Shimoliy Xorazm shaharsozligida yuz bergan oʻzgarishlar arxeologik va yozma manbalar asosida tavsiflanadi. Tadqiqot natijalari hududning oʻrta asrlar davridagi tarixiy-geografik qiyofasini hamda shahar madaniyatining shakllanish jarayonlarini tushunishga xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: Shimoliy Xorazm, tarixiy topografiya, shaharsozlik, Amudaryo, Gurganj, Kat, Xiva, qalʼa, sugʻorish tizimi, savdo yoʻllari, arxeologiya, oʻrta asrlar.

IX–XIV asrlar Xorazm tarixida siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyot jarayonlari nihoyatda faollashgan davrlardan biri hisoblanadi. Mazkur davrda Xorazm Markaziy Osiyoning yirik siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biri sifatida shakllanib, uning hududida shaharlar, qishloqlar, qalʼalar va savdo manzilgohlari tizimi rivojlandi. Ayniqsa, Shimoliy Xorazm hududining geografik joylashuvi uning tarixiy taraqqiyotida muhim omil boʻlgan. Amudaryoning quyi oqimi, Orolboʻyi hududlari va choʻl zonalarining tutashgan qismida joylashgan bu hudud oʻziga xos tabiiy va xoʻjalik sharoitlariga ega edi. Shimoliy Xorazmning tarixiy topografiyasini oʻrganish, avvalo, oʻrta asrlarda aholi manzilgohlarining qanday joylashgani, shaharlarning qaysi tabiiy va iqtisodiy omillar taʼsirida rivojlangani hamda sugʻorish tizimlarining hududiy tuzilishga qanday taʼsir koʻrsatganini aniqlash imkonini beradi. Amudaryo va undan chiqarilgan kanallar dehqonchilikning asosiy manbai boʻlish bilan birga, koʻplab shahar va qishloqlarning shakllanishiga ham asos yaratgan. IX–XII asrlarda Xorazmda siyosiy markazlarning kuchayishi, savdo-sotiqning kengayishi va hunarmandchilikning rivojlanishi shaharlarning hududiy jihatdan kengayishiga olib keldi. Gurganj kabi markazlar mintaqalararo savdo va madaniy aloqalarda muhim oʻrin egalladi. XIII asr boshidagi moʻgʻullar istilosi esa mavjud shaharsozlik va sugʻorish tizimlariga jiddiy taʼsir koʻrsatdi. Keyingi asrlarda ayrim markazlar qayta tiklandi va Shimoliy Xorazmning siyosiy-iqtisodiy hayotida yana muhim mavqega ega boʻldi. Mazkur mavzuni oʻrganishda arxeologik



yodgorliklar, yozma manbalar, qadimgi shahar xarobalari, qal'alar, sug'orish inshootlari va numizmatik materiallar muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shu jihatdan Shimoliy Xorazmning tarixiy-topografik tuzilishini o'rganish nafaqat hududiy tarixni, balki o'rta asrlar shahar madaniyatining rivojlanish qonuniyatlarini ham ochib beradi.

Shimoliy Xorazmning tabiiy-geografik va tarixiy-topografik xususiyatlari

Shimoliy Xorazmning tarixiy topografiyasi uning tabiiy-geografik sharoiti bilan bevosita bog'liq bo'lgan. Hudud asosan tekisliklardan tashkil topib, Amudaryoning quyi oqimi bo'ylab cho'zilgan. Daryo vohaning asosiy suv manbai bo'lib, aholi hayoti va xo'jalik faoliyatining rivojlanishini ta'minlagan. Amudaryoning o'zanlari va irmoqlarining davriy o'zgarib turishi esa aholi manzilgohlarining joylashuviga ta'sir ko'rsatgan. Shimoliy Xorazmda sug'orish tizimlarining mavjudligi shahar va qishloqlar rivojining asosiy shartlaridan biri edi. Kanallar orqali suv ekin maydonlariga yetkazilib, vohada dehqonchilik xo'jaligi shakllangan. Sug'oriladigan hududlar atrofida qishloqlar, qo'rg'onlar va shaharlar vujudga kelgan. Demak, o'rta asrlar Xorazm topografiyasida suv tarmoqlari va aholi manzilgohlari o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud bo'lgan.[1]

IX–XIV asrlarda Shimoliy Xorazmda shaharlar tizimi ancha murakkablashgan. Shaharlar nafaqat ma'muriy markaz, balki hunarmandchilik, savdo va madaniy hayot markazi sifatida ham faoliyat yuritgan. O'rta asr shaharlarining topografik tuzilishida ark, shahriston va rabod kabi qismlar muhim o'rin egallagan. Kat Xorazmning qadimiy siyosiy markazlaridan biri bo'lib, uning geografik joylashuvi Amudaryo bilan bog'liq iqtisodiy imkoniyatlardan foydalanishga sharoit yaratgan. Keyinchalik Gurganjning siyosiy va iqtisodiy mavqei oshib, u Xorazmning eng yirik shaharlaridan biriga aylandi. Gurganjning rivojlanishida xalqaro savdo yo'llarining kesishgan hududida joylashgani, hunarmandchilikning rivoji va qishloq xo'jaligi bazasining mavjudligi muhim ahamiyat kasb etdi. Xiva ham Xorazmning muhim shahar markazlaridan biri bo'lgan. Uning rivojlanishi vohaning boshqa aholi manzilgohlari bilan iqtisodiy va hududiy aloqalar orqali kechgan. Shaharlarning rivojlanishida bozorlar, hunarmandchilik ustaxonalari, diniy binolar va mudofaa inshootlari muhim o'rin tutgan.[2]

Qal'alar va mudofaa tizimi

Shimoliy Xorazm tarixiy topografiyasida qal'a va qo'rg'onlar alohida ahamiyatga ega. Tekis geografik hududda joylashgan Xorazmda mudofaa inshootlari aholini tashqi xavflardan himoya qilish va strategik hududlarni nazorat qilish vazifasini bajargan. Qal'alar ko'pincha balandroq joylarda yoki muhim suv va savdo yo'llari yaqinida bunyod etilgan. Qal'alarning joylashuvi hududning siyosiy va harbiy geografiyasini ham aks ettiradi. Ayrim qal'alar qishloq xo'jaligi hududlarini himoya qilgan bo'lsa, boshqalari savdo yo'llari va daryo kechuvlarini nazorat qilishga xizmat qilgan.

Shimoliy Xorazmning geografik joylashuvi uni Sharq va G'arb o'rtasidagi savdo aloqalarida muhim hududga aylantirgan. Xorazm orqali Movarounnahr, Eron, Dashti Qipchoq va Volga bo'yi hududlari bilan bog'langan savdo yo'llari o'tgan. Savdo yo'llari bo'yida karvonsaroylar, bozorlar va turli manzilgohlarning shakllanishi shaharsozlik



jarayonini tezlashtirgan. Gurganjning yuksalishi ham aynan iqtisodiy va savdo omillari bilan chambarchas bog'liq edi. Shahar orqali turli xil qishloq xo'jaligi mahsulotlari va hunarmandchilik buyumlari muomalaga kiritilgan. Savdogarlar esa Xorazmni boshqa mintaqalar bilan bog'lab turgan.[3]

XIII asr boshidagi mo'g'ullar istilosi Shimoliy Xorazmning tarixiy-topografik rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Harbiy harakatlar natijasida ayrim shaharlar vayron bo'ldi, sug'orish tizimlarining faoliyati izdan chiqdi va aholi tarkibida o'zgarishlar yuz berdi. Bu jarayon shaharlarning iqtisodiy faoliyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shunga qaramay, keyingi davrlarda Xorazm hududida shahar hayoti asta-sekin tiklandi. XIV asrga kelib ayrim siyosiy va iqtisodiy markazlar yana rivojlana boshladi. IX–XIV asrlarda Shimoliy Xorazmning tarixiy-topografik tuzilishi tabiiy-geografik sharoit, Amudaryo va uning suv tarmoqlari, sug'orish tizimi, savdo yo'llari hamda siyosiy jarayonlar ta'sirida shakllangan. Hududning tekis geografik tuzilishi va suv resurslariga boyligi aholi manzilgohlarining daryo va kanallar atrofida joylashishiga imkon yaratgan. Mazkur davrda Kat, Gurganj, Xiva va boshqa shaharlarning rivojlanishi Xorazmda shahar madaniyatining yuksak darajaga ko'tarilganidan dalolat beradi. Shaharlarning ark, shahriston va rabod kabi qismlarga bo'linishi ularning murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishga ega bo'lganini ko'rsatadi. Qal'a va qo'rg'onlar esa hududning mudofaa tizimida muhim o'rin egallagan. Shimoliy Xorazmning rivojlanishida savdo yo'llari ham katta ahamiyatga ega bo'lib, ular shaharlarning iqtisodiy salohiyatini oshirgan. XIII asrdagi mo'g'ullar istilosi hududning shaharsozlik va sug'orish tizimiga jiddiy zarar yetkazgan bo'lsa-da, keyingi davrlarda shahar hayoti qayta tiklangan. Shunday qilib, IX–XIV asrlardagi Shimoliy Xorazm tarixiy topografiyasini o'rganish hududda shahar, qishloq, qal'a va sug'orish inshootlarining yagona tizim sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Bu jarayon Xorazmning o'rta asrlar Markaziy Osiyosidagi muhim urbanistik markazlardan biri bo'lganini ko'rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasini izlab. Moskva: Nauka, 1962.
2. Bartold V.V. Turkiston mo'g'ullar istilosi davrida. Toshkent: Fan, 1998.
3. Buniyatov Z.M. Xorazmshohlar davlati: 1097–1231. Moskva: Nauka, 1986.
4. Ahmedov B.A. O'zbekiston tarixi manbalari. Toshkent: O'qituvchi, 2001.
5. Sagdullaev A.S. O'zbekiston tarixi: qadimgi va o'rta asrlar davri. Toshkent: Universitet, 2004.